

ЗА ИВАН РАДОСЛАВОВ (1880—1969)

К. Н. КАНТАРЕВ

Познавах Радославов от 1945 г. — първата конференция на българските писатели в София. Оттогава връзките ни не престанаха: посетих го няколко пъти в Драгалевци, той мене — в къщи, после пак аз в София, той — вече на легло.

Един ден позвъних в жилището му на „Оборище“ 131. Отвори ми и застана на вратата мъж — висок, слаб и бледен, наметнат с лек вълнен шал. Беше се променил, но не беше трудно да го позная — все така бавен, тих и мъдър. Светлокафявите му очи блестяха живо въпреки изтощената физика. Блага усмивка заигра на лицето му, когато след малко колебание ме позная. Беше радостен да го посещават близки хора, с които можеше да споделя по литературни въпроси.

— Идвайте, идвайте сякога, когато сте в София! Толкова ми е приятно. . .

Посетих го пак и пак. И последен път месец-два преди края. Почти не напускахме леглото, облегнат на няколко възглавници, много слаб, изтощен, но с жив и бодър дух. Говорихме за Траянов, за вдигнатата възбрана от него, за последната „Книга от моите страници“ на Радославов, за томче спомени и писма, които трябваше да приготви за печат по искане на „Български писател“. . .

* * *

Макар със закъснение, в нашия литературен живот се изживяха много увлечения. Отдавна ли беше, когато се колебаехме с Пенчо Славейков и пълното събрание на съчиненията му (1958—1959)? Г. П. Стаматов изживя печалната участ да бъде изхвърлян от учебната програма по литература в гимназиите като „черноглед“, писател без светли обществени перспективи. Възбраната от Траянов бе снета неотдавна и едва през 1968 г. Л. Стоянов — един от близките другари на Радославов — има щастливата възможност да приветствува изд. „Български писател“ с решението му да издаде последния сборник от критически статии и очерци на критика.

Години вече Ив. Радославов — последният от старата фаланга литературни критици — не е между нас. Ако приживе съвсем несправедливо беше забравян, затулян и отричан, колкото по-често след смъртта му си спомняме за него и честното му литературнокритическо дело, толкова повече ще печели българската култура и литература.

Няколкото писма — част от получените, — които даваме, целят да припомним някои от характерните схващания, с които живя и работи той, някои изказвания, по-специално за класика на българската проза Елин Пелин.

* * *

Колко тъжно звучат мислите на Радославов в някои от по-късните му писма, когато физическите сили го напушаха въпреки грижите му за поправка — уви, илюзорни, — при напредналата му възраст!

„Ще разберете ли моите йероглифи?“ Той пишеше мъчно, на легло, изтезаван от неправимата злополука, и почеркът му се беше изменил. Неведнъж Радославов изказваше съжалението си, че не може да се среща и разговаря с близки хора по общоинтересуващи ги въпроси. „Пак повтарям, колко щеше да бъде по-лесно, ако лично се виждахме, защото една беседа от един час или два заменят десет писма. Но какво да се прави, когато обстоятелствата ни са такива и разстоянията ни делат.“ А написването на едно писмо му струваше голямо напрежение, макар че полагаше трогателни усилия да пише, докато стигна до невъзможността да отговаря на годишните честитки и да надписва подарената книга, чийто текст пишеше друг, а той само подписваше. . .

Наистина много обстоятелства деляха хората — липса на свободно време и средства, неблагоприятни жилищни условия, при които не всякога е било удобно да посрещаш. Към всичко това се прибавя и едно стеснение, деликатност, мисълта да не пречиш или изморяваш писателя. За едни това, за други — пренебрежението и забравата на старите творци. . .

Колко ценни и полезни мисли, преценки, изказвания и спомени биха могли да бъдат записани и запазени при такива срещи!

Истината се повтаря често: сещаме се късно за ценните хора. Както казваше проф. Ас. Златаров — оценяваме ги, когато ги загубим!

А за Радославов нашата литературна общественост освен късия некролог — куртоазия и задължение — на Съюза на писателите не намери за нужно да напише една страница по повод смъртта му!

Ето няколко от писмата му.

1

София, 1. V. 1948 г.

Любезни г. Кантарев,

Най-после мога да Ви се обадя и изпълня даденото обещание. Квартирният въпрос се реши благоприятно и аз наново мога да се видя в работа. Нека грижите и записите около този жизнен въпрос едва ли не за всякога — особено за софиянци, — както и боледуването ми неотдавна, ме извинят за дълбокото ми мъчание.

Прочетох внимателно и с интерес изпратените Ви работи за Елин Пелин и Каралийчев. Трябва да Ви кажа, че бях доста приятно изненадан. В такъв силен контраст са те с това, което напоследък у нас се прави като литературна критика! И във формално-естетичната оценка на разглежданите произведения, и в проникновеността на анализа, и в индивидуалността на стила! Не знам дали сте печатали досега нещо от този род, но аз смятам, че те по достойнство биха намерили място където и да било при най-строга изискателност. Разбира се, има в тях някои увлечения при определяне художествените постижения в разгледаните работи, както при характеристиката на авторите им (напр. струва ми се доста пресилено сравнението на Елин Пелин с Толстой!), но това не пречи на цялостното впечатление.¹ По моему сравнителния метод при

¹ Неправилно Радославов нарича паралела, който прави между описанието на Нане Стоичковата върба и младата бреза на Толстой в разказа му „Три смърти“, сравнение между двама писатели. В тоя пасаж аз само сочех, че Елин Пелин се е учил от руските писатели и по-специално от Толстой, че той е бил повлиян от посочената сцена и е взел нещо от нея. Толстой: „Брадвата долу звучеше все по-глухо и по-глухо, свежи бели трески падаха върху росната трева и заедно с ударите се дочу и слабо прашене. Болезнения трълка мина по цялото тяло на дървото, то се наведе и бързо изправи, като се люлеееше изплашено. За един миг всичко утихна, но отново се наведе дървото, отново се чу прашене в дънера му и като чупеше клони, отпуснало веikia, то заби върха си във влажната земя.“ Елин Пелин: „Острието се забиваше бързо и дълбоко в мекото тяло на върбата. Бели сочни трески се разхвърчаха надалече. Могъщото тяло на дървото се затресе от болка и петте грамадни разклонени братя притрепераха в предсмъртни мъки. . . Скоро грамадното дърво се залюля страшно и се наведе. Разтрепераха се смъртни клоните му и дънера изпраща, сякаш извика от болка. Убитото дърво се наклони бавно и падна на поляната с трясък и проклятие. Крехките му съчки се изпочупиха с плач.“ Разбира се, това не е сравнение между писателите и още по-малко обвинение. Защото само Елин Пелин пише: „Човек и

оценката на различните писатели не е един от най-удобните и доказателните. Талантливия критик няма нужда от такива сравнения — истинския образ на дадено художествено творчество сам се откроява при подробния негов анализ като нещо само за себе си. Читателя е свободен да прави сравнението си.

У Вас доста място заема идейното, тъй да се изразя, отношение към творчеството на писателя.² Не знам дали изобщо това е Вашето разбиране за литературната критика и от по-рано или това е навей в духа на нашето днешно съвремие. Но аз винаги съм мислил и продължавам да мисля, че социологията и дори публицистиката е един излишен елемент в литературната критика. Макар че и до днес уважението ми към такива мои учители в миналото в областта на идеите като Добролюбов и Чернишевски и досега да се е запазило непокътнато. Особено първия. Не съм привърженик, но убеден противник и на чистата, формално-естетичната, суха, догматична критика. Но не виждам мястото на социологията и публицистиката в едно литературно-критично разглеждане. Една студия, която посредно дадено художествено произведение може да докаже своята теза, е една във висша степен полезна и благородна работа. Но какво допринася за уясняване на дадено художествено произведение неизбежното и вечно повтаряне на мисълта за разпадане на бита, за появата на класите, за взаимоотношенията им и пр. и пр., която е все тъй шаблонизирана от всички днес, които мислят, че правят литературна критика и неизбежно почват и свършват с тази теза? Вие може би сте убедени в противното на това, което казвам. Целта ми не е да Ви разубеждавам, но бих желал увлечението Ви в това отношение да не става за сметка на другите съществени елементи в работите Ви, където тъй подчертано личат качествата на автора им: вкус и проникновен анализ.

Ето тези мисли събудиха у мене работите Ви за Пелин и Каралийчев. И с удоволствие поспенах да ги споделя с Вас.

Книгата ми, както разбирам от писмото Ви, сте имали случая да видите. Наверно сте чели преднамерената и тенденциозна бележка срещу нея във вестника. Това не ме огорчи, защото това очаквах. Огорчение, ако има в случая, то е многото печатни грешки, които се получиха. Дано имам възможност в бъдеще да ги поправа в друго издание. Иначе книгата е почти изчерпана.

Искрен поздрав — Ив. Радославов.

2

София, 20. VI. 1948 г.

Любезни г. Кантарев,

Прави сте, че при разглеждане на някои художествени творби, тези, наситени с обществено, един анализ на социалните предпоставки, които ги обуславят, е нещо естествено, ако и не наложително. Моята мисъл обаче беше да не се универсализира този подход при всеки конкретен случай, там, където за това няма никакъв повод и където непременно изискване на такова условие би довело до предписване на писателя на един определен метод на творчество. Защото такава критика може да се възхищава от една прекрасна изпълнена творба, но все пак в неволно може да вземе някой израз от писател, от когото се учи. Но не в една фраза е работата. Трябва да се види по същество какъв живот дава писателят, какви са героите му, на какъв език приказват те. Ако всичко в разказа си е нашиенско, тогава не е грехота, че е попаднала някоя дума от писател, от когото си се учил" (Елин Пелин и Йордан Йовков. Тяхното слово. Варна. 1977, с. 133).

² Убеден противник на сухата формално-естетична критика, Радославов не е съгласен със социологичния публицистичен елемент в нея. И е право, защото по тоя път се стига до вулгарния социологизъм. Той приема идейното (както го нарича) отношение към творчеството на писателя, особено при „творби, наситени с общественост“. В никакъв случай обаче това отношение не бива да се универсализира. Защото зарад идейното може да се отминат художествените достойнства на една творба и тя да бъде отречена, ако не е „обществено канонизирана“. С други думи, правилно Радославов застъпва идейно-художествения анализ, където е необходимо, като дава превес повече на художествения.

края на краищата да я отрече като малоценна и дори излишна, ако тя не е обществено канонизирана. Зашто, според максимата, който казва А, трябва да каже и Б. Такава литературна критика би изпаднала в едностранчивост и ограниченост в рамките на една преднамереност. Голямото творчество в изкуството е еднакво близко на всички, защото „на човека нищо човешко не му е чуждо“. Аз например дълбоко се влиявам от Бодлера, но юношеската ми любов към Некрасова и до днес си остава такава, каквато я почувствах преди повече от 45 години! Задачата на литературната критика, вън от специалната ѝ задача, е да способствува за пълното и хармонично развитие на човешката личност. А нима това може да се постигне, ако му се препоръчва едно да чете, а друго да отхвърля? За развитието на тази хармоничност на личността пречат проклетите условия на живот, разбира се. Но това е отделен въпрос. И за промяната на тези условия всяко честно и благородно сърце трябва да бъде на страната на обезправените и обезнаследените. Най-напред писателя. Както е било и го е записала историята и както ще бъде винаги додето един свят на несправедливост социална съществува.³ Но въпросът е да не подчиняваме без остатък изкуството на политиката, защото от това подчинение в последна сметка нито изкуството, нито политиката печели.

Вие намирате моя метод на изследване правилен, обаче, при изключението, че при главата на символизма той не е използван. Странна ми се вижда тази констатация, защото едва ли не в предпоставките на тази глава доста широко и подробно са изследвани причините на появата и развитието на движението. Може би това изглежда така, защото моя метод не е една суха социологична схема, а подчертаване културно-обществената атмосфера, в която се зараждат и добиват живот идеите на времето. Коего, според мене, е правилното и резултатното. Тъй погледнато, аз смятам, че този метод успешно съм опитал в изследването на нашето литературно развитие.

Сърдечен поздрав — Радославов.

3

с. Драгалевци. 11. VII. 55 г.

Любезни др. Кантарев,

Отговарям едвам днес на писмото Ви от 21 юли с закъснение поради различни записи. Няколко реда пак за Елин Пелин. Разбира се, всичко това, което пишете за писателя като такъв, е тъй. Понеже Вашите въпроси се отнасят до човека-писател, до неговото обществено поведение, аз отговорих на тях с късичките си лични мои спомени за него, които собствено в това отношение не се различават от спомените на всички негови съвременници, които лично го познаваха. Елин Пелин, подчертавам, не беше една цялостна натура. Неговият протест като писател срещу „враговете народни“ свърши с личното му доволство, което те му осигуриха и го направиха безвреден за тях си — завинаги, въпреки спомените от село, които беха някога вдъхновили перото му.⁴ В това отношение сравнението с Херцена намирам за пресилено. Гениални.

³ Радославов е закърмен от детство със свободолюбието на възрожденската епоха и идеите на социализма у нас и в Европа (Женева, Брюксел). Негови учители са Белински, Писарев, Некрасов и Плеханов. Той сътрудничи в някои издания на Г. Бакалов. По време на Февруарската революция в 1905 г. тръгва за Русия в подкрепа на борещите се работници и селяни.

Радославов се увлича и от поезията на френския символизъм — Бодлер, Рембо, Верхарн, Метерлиник — и завърнал се в родината си, ратува за новото в нашата литература.

⁴ Това твърдение на Радославов е неправилно. Истината е, че и когато се пресели в града, протестът му срещу „враговете народни“ не свърши. Ако в 1904 г. в тъмната нощ „темно, брате, темно ете, като в катраница“ Елин Пелин се пита: „та нема ли кой да палне плевнико на *ммето* (курс. м., К.) да разпръсне това пусто темнило проклето?“ („Нощ“), в 1936 „приобшен“ вече към силните на деня, той не забравя да разкаже за тъжната картина на политическата партийна раздробеност и да върже кмета в „общинския яхър. . . за яслите на магарето“ („Приключението на един ангел“). През 1934 г. критикува остро порядките в Министерството на просветата („Туберкулоза“). Верен на свободомислието си е той и във „Вьетнамското магаре“, „Най-честните“ и др., и в повечето от късите си скици в „Аз, ти, той“) и др.

ят руски писател, въпреки различните форми, в които се изразяваха идеите му, остава до края на живота си верен на юношеската си клетва за борба срещу мракобесието и социалния гнет в любимата му Русия.⁵ Но нека не се разбира моята преценка за Елин Пелин в това отношение като някакъв упрек срещу него. Тя е вече само историческа констатация.

Благодаря за хубавите думи по повод моята „Българска литература“. Ценим ги като мнение на читател с вкус и проникновение. Аз съм доволен от широкото обществено признание, но съм недоволен, че не мога да я дам в по-съвършен вид, т. е. да я попълня и разширя в някои места. Когато на времето, пък и при второто издание, работих над нея, вниманието ми се погледнаше главно от задачата да дам, доколкото ми е възможно, не шаблонното и школко разбиране за нашето литературно развитие, а по-задълбочено и обмислено. На подробностите се не спрях и останаха някои празноти (една от които и малкото място, отделено за някои факти и писатели, между които и за Елин Пелин), които трябва да бъдат попълнени. Дано това бъде възможно един ден. . .

.....

Освен „Българска литература“ и „Идеи и критика“ (в две книги) отделно издание има само „Портрети“ и „Млада България“ — антология под моя редакция. В навечерието на войната бях депозирал в едно софийско издателство и бе обявено едно пълно издание на моите работи, пръснати в различни периодични издания, обаче бомбардировката през 1944 г. ги унищожи в шкафа на издателството. Още не мога да преживея това бедствие, главно защото там пропаднаха и работи, които бях предал на издателството в ръкопис, без копие у мене.

Имах намерение да дойда в Пловдив за няколко дена към края на месеца. Когато дойда там, ще Ви се обадя, за да се видим.

Сърдечен привет Вам и на семейството Ви. Ваш — Радослав.

4

с. Драгалевци. 24. VI. 55 г.

Др. Кантарев,

Макар и толкова късно (причината за което Ви писах съевременно), отговарям на писмото Ви от 30. I т. г. Горедолу възстановеното здраве ми позволява това. Ето отговора на въпросите, които Ви интересуват, особено за Елин Пелин.

1. С Елин Пелин не съм имал никакво по-интимно общуване и приятелство. Бяхме добри познати. Запознах се с него след завръщането си от странство в 1907 г. Той беше вече наложен и популярен писател. Той беше напуснал учителството и преселил в София. Въпреки силното въздействие на руската реалистична белетристика, той другаруваше с Траянов, Кунев, Д. Кьорчев, които бяха новаторите тогава в литературата като модернисти. Дори сътрудничеса в тях

След 9. IX. 1944 г., при променената политическа обстановка у нас, Елин Пелин не промени мнението си за българския селянин: „Българският селянин не мрази града, а властта.“ (П. Т и х о л о в. Елин Пелин, интервюта и разговори. С., 1959, с. 79).

Никога Елин Пелин не се приобщи към силните на деня, дори и към монарха. И когато той е негов „приятел“, не забравя да ухапе царя и царината. Във веселата си и духовита „драма“ „По пътя“ Елин Пелин разказва неволята на шопа и оплакванията му от бирника и стражарите: „Абе, хей, човече, тебе не млати ли бирнико зимаска?“ — пита Пендо. . . „Хем ме би човече, хем си зе парите“ — отговаря Нижо. По това време ги настига като вихрушка царската автомобил. „Бре такова чудо дек се е видело! Тая зверка царска (курс. м., К.) да се ръгне в село, че да ни разпръсне като пилци сиви!“ Да, царя и царската зверка плашат народа! А що се отнася до „личното му доволство“, което враговете народни му осигурили, също не е вярно, защото неволята гонеше Елин Пелин едва ли не цял живот. Протестираните полици се сипеха често на главата му. . .

⁵ Неправилно Радослав нарича няколкото реда за Херцен сравнение между Елин Пелин и руския писател. Аз пишех: „Колкото повече Елин Пелин се отдалечаваше от селото, толкова по-силна ставаше обичта му към него. Както Херцен обичаше руското село, загубил го с изгнанието си в Европа, така и Елин Пелин го обикна все повече.“ Сравнение между двамата не е правено, защото са два свята съвсем различни. Така или иначе, това е дало повод на Радослав да се изкаже върху сравнителния метод при разглеждането на писателите.

ното списание (сега не мога да си спомня точно названието му)⁶ и помести там своята повест „Гераците“. Може би да е бил донейде повлиян от новото тогава течение, но последното, далеч от творческите му възможности в тази насока и съзнанието за тази невъзможност, не се отрази в творчеството му. За разлика от Яворов и Кирил Христов, които направиха в тази насока несполучливи опити. Изчерпал запаса от наблюдения и впечатления на младостта, прекарана на село, след като го напусна, той почти приключи делото си на белетрист. И добре направи. Той беше достатъчно умен (трябва да кажа, че ми е правил впечатление на един от най-умните хора в нашата писателска среда), за да пише само за да пише и да трупя книжен баласт.

2. За социализма му не мога да кажа нищо, защото не го познавам от ранните му години, когато е бил повлиян от него и особено от Спиро Гулабчев. Когато ние се срещаме, той съвсем малко се интересуваше от обществени въпроси и политика. Подобрените му лични условия на живот в София бяха направили от него един самодоволен съзерцател, равнодушен към обществени въпроси.⁷

3. Дали е участвувал в избори или не — не знам, но съм много наклонен да мисля, че никога не е гласувал, отчасти повлиян от сиромасомилството на Гулабчева, отчасти по натура: у него липсваше силно развито чувство на общественост. В един от разказите му, чрез един от своите герои той хвърля анатемите срещу тази форма на парламентаризъм. Но сигурен съм, че при изборите за република той е гласувал, според мене, от съображения чисто практични.⁸

4. При първите му стъпки на писател той завоюва популярност сред най-широки слоеве, особено сред интелигенцията и посрещнат добре от критиката. Само списание „Мисъл“ не го призна никога, което говори за късогледството на хората около него — Кръстев, Славейков, дори му отказваше предлаганото от самия Елин Пелин сътрудничество.

Това е Елин Пелин — както казано — в моите спомени. Може би да има и нещо друго, но в този момент не мога да си припомня.

На други въпроси — допъти. Поздравете се и Вие.

Сърдечни поздрави, Ваш Радославов.

5

с. Драгалевци, 13. X. 55 г.

Любезни др. Кантарев,

Някои обстоятелства позабавиха този ми отговор на въпроса Ви за мнението ми по повод писаното за моята „Литература“.

Не бях чел цялата работа и сега след прочита ѝ отказвам да се занимавам с нея и да занимавам и другите. Фейлетонът-памфлет, писан за книгата ми, излизащ като част от някаква пе-

⁶ Сп. „Слънчоглед“.

⁷ Твърдението на Радославов не отговаря на истината. Вярно е, че Елин Пелин никога не се е интересувал от политика, но не и от обществени въпроси. „Активната политика не е моя работа — говори той. С нея никога в живота си не съм се занимавал“ (П. Т и х о л о в. Цит. книга, с. 81). Ако изключим донякъде „Селска разговорка“, където открито пише по политически въпроси („Държавата, държавата! А дали всичко туй, което понася държавата, понася и на народа? ... И тая царщина, това правителство, тая граблива държава се обръща към тоя народ хитро“); Съчинения. Т. 6, 1973, с. 8 и 9; „И както вървят работите, всеки може да разбере, че нито едно правителство, нито едно народно събрание не ще могат да намерят лек за народната сиромашия“ (с. 16). Елин Пелин наистина никога не се е занимавал с активна политика. Но той всякога — от първите години на литературното си творчество до последните си и потискали. Отначало неговата критика е остра, публицистична, фронтална („Прошението на жителите на с. Голяма Неволя до дяда господа“, „Лудата“ и др.), а после съдържано-художествена (курс. м., К.) и затова по-дълбока, по-въздействаща, отричаща стария свят („Андрешко“, „Мечтатели“, „На оня свят“ и др.).

⁸ Противник на парламентаризма, Елин Пелин не е гласувал никога през живота си — „отчасти повлиян от сиромасомилството на Гулабчева, отчасти по натура“. Но, противник на стария свят на несправедливост и насилие, той не е могъл да не посрещне с радост републиката в България и да не гласува за нея.

риодизация на българската литература, е написана нечестно, с явното намерение да се постигне друга цел, съвсем не литературна. . . Това са обикновено похватите на озлоблението и посредствеността. Доколкото има литературно съдържание, то е наивитет и ограниченост. Човек би значило да не уважава себе си, ако седне да се занимава сериозно с подобно произведение. Запазвам си, обаче, правото на предстоящото общо събрание на съюза да изнесе факта като характерен за колегиални отношения и писателски нрави. В такъв случай ще Ви изпратя своевременно едно копие от него. (Изложението ще направя писмено.)

Спомням си, че в едно доста дълъко изложение в отговор на едно Ваше писмо преди две или три години бях изложил, макар и не изчерпателно, в доста големи линии основните идеи, легнали при замисъла и изпълнението на книгата ми. То може да Ви послужи за справка в този случай. Не помня обаче, дали сте ми отговорили на времето за получаването му. Тъй като, струва ми се, че това съвпада по време на отсъствието Ви от града. Съобщете ми притежавате ли това изложение.⁹

С приятелски поздрав Ив. Радославов.

6

16. V. 65 г.

Любезни др. Кантарев,

Забавих се и този път с отговора си, въпреки обещанието си. Седнах веднага да го изпълня, но този път забавянето се дължи на това, че се залових да Ви напиша едно обстоятелствено писмо във връзка с интересувашите Ви въпроси, но това се оказа твърде много за сегашните ми физически възможности и трябваше да се откажа. (Двете пълни страници, които щеха да бъдат половината от това, което исках да Ви пиша, така си и останаха и лежат на масата ми като веществено доказателство за благите ми намерения и затова се ограничавам с това, което ще намерите тука.)

Моята обективност в работата ми, изявена подчертано в „Българска литература“, се дължи на вроденото ми преклонение пред всяко голямо, действително творческо постижение. Това ме е предпазило от нихилизъм още от началото на литературната ми дейност, въпреки предпочитанията ми в литературата, каквито аз имах за индивидуализма и символизма. Аз се борих за едно ново в нашата литература за времето си, запазвайки едно голямо уважение и почит към предшествениците. В това отношение няма разлика във възторга ми от Вазова и Траянова, което сигурно и Вие сте забелязали.¹⁰

Тази линия на литературно-историческо разбиране на литературната еволюция ме сближи с покойния проф. Шишманов, което и той сам публично подчерта при един случай. Такова беше и категоричното мнение на Т. Г. Влайков, който в един разговор беше се изразил: „Книгата е забележително обективна.“ Такова беше мнението и на Б. Ангелов.

Белински, Чернишевски и Добролюбов беха моите първи литературни наставници. Но моето време беше друго, време не на Фюербиха и Малишота, а на Щирнера и Нитше. А както

⁹ Това ценно писмо се загуби, за което може много да се съжалява. Но рано или късно то ще се намери. С оглед да се замени загубата му, след смъртта на Радославов, помолих неговата дъщеря Л. Радославова да ми изпрати недовършеното писмо, за което ми съобщаваше в писмото си от 19 юни 1965 г. Тези страници обаче Л. Радославова не ми изпрати.

¹⁰ Това твърдение на Радославов е жива истина. „Мене винаги са ме обвинявали в едностранчивост, в непоправим фанатизъм, в литературна партийност, . . . този господин не харесва това и онова, защото не е символизъм. . . а хвали, насърчава това, което му е присърце, откакто се е родил“ — пише той („Българска литература“, с. 233). Отговаряйки на противниците си, той пише: „Никога не съм бил роб на канони и догми. Преди всичко вслушвал съм се повече в пулса на сърцето си, отколкото в убеждението на ума“ (с. 235). Обвиняваха го в едностранчестост или непоследователност.“ Защо? Защото ценя Вазов и се възмутих публично от недостойното им отношение към него, като го нарекоха „разглобена латерна“, и то в една антология, предназначена за чужденци; защото възнегодувах от домогванията им да сведат Алеко Константинев до нивото на един слабокултурен и лишен от художествен талант писател, защото оцених по достойнство голямото значение на Влайкова за българската белетристика и много още защото“ (с. 235).

се изразява в една своя работа неотдавна починалия руски поет Маршак: „Почерк епохи почерк писателя.“ Моят съвременност беше съвсем различна от тази на руските революционери-демократи и моят почерк не можеше да бъде техният. Но нека добавя, че от промяната във възгледите ми по отношение на техните не пострада ни най-малко уважението и почитта ми към моите ранни наставници. И сега те заемат едно от първите места в осиромашалата ми и от житейски превратности библиотека и доста често посягам към тях. Защото въпреки преходния елемент в тяхното творчество като отражение на съвременната им действителност, те носят печата на мъдрост, която им е осигурила безсмъртие.

Съжалявам, че не сте тука — бихме могли да поговорим за много неща, интересували ни. Защото за мене лични беседи от такъв характер не са тъй изморителни, както, ако се излагам писмено.

Траянов е наистина на дневен ред. Вчера бяха при мене от страна на „Лит. фронт“ по повод предстоящото издание на неговите произведения. Най-после дойде и неговия час. Но колко принижено и жалко изглежда тяхното връщане към него! Това разказание след двадесет годишно заклето мълчание!

Ако Ви падне случай да дойдете към София, наминете да се видим.

Сърдечни поздрави — Ваш Ив. Радославов.

П. П. Дано можете да разчетете моите йероглифи! Същи.

7

София, 14. IX. 65 г.

Уваж. др. Кантарев,

Вчера се завърнах от Варна, където бех отишъл на поправка (една илюзия за моите години) и заварих писмото Ви от 4 т. м.

Аз отлагам всекидневно. Струва ми голямо напрежение дори да напиша писмо. Затова и писмото ми пак е късо и не мога да се спра върху въпросите, които Ви интересуват и на които желях да Ви отговоря. Пак повтарям, колко щеше да бъде по-лесно, ако лично се виждахме, защото една беседа от един час или два заменят десет писма. Но какво да се прави, когато обстоятелствата ни се такива и разстоянията ни делят. Пък и трябва да отделям време и сили, за да изпълня едно обещание. От нашия съюз искат да ми издадат един сборник от мои публикувани работи,¹¹ а това изисква също много внимание и залисии. Едно, което ще Ви зарадва, то е че в този сборник ще влезе и моята монография за Д. Димитров,¹² която лежи вече години в чекмеджето ми. Надявам се, че към средата на идната година сборника ще може да излезе. Получавам и други писма, в които хората се интересуват също от някои въпроси, свързани с личния ми живот и писателска работа, но почти не се отзовавам, защото ми е невъзможно физически.

Дано се случи да се срещнем, за да поговорим по-нашироко, което много желяя. А Вие обаждайте се по-често, аз все още мога, надявам се, ако не тъй често, да Ви се обаждам и разкажа нещо.

Моите сърдечни поздрави и благопожелания за всичко хубаво.

Ваш Ив. Радославов.

¹¹ Става дума за „Книга от мои страници“, излязла малко преди смъртта му с предговор от Л. Стоянов (изд. „Бълг. писател“, 1968).

¹² Д. Димитров, роден в Бесарабия в 1876 г., следвал в Софийския университет, изключен по акцията по случай убийството на А. Константинов. Живял в мизерия, починал от туберкулоза в 1902 г. Д. Благоев пише за него, че членувал в групата на Гулабчев в Русе, изучавал сиромасомилството. „Сигурно Димитров е бил най-умният от всички членове на тази група, но влиянието на сиромасомилските идеи върху му бе тъй силно, че той не можа да се издигне от него и до края на живота си“ (Приносът, 1952, с. 126). По-късно Димитров става социалдемократ. Даровит литературен критик, той сътрудничи в сп. „Ново време“ на Д. Благоев, „Народ“, „Общо дело“, сп. „Мисъл“ на д-р К. Кръстев и др. Автор е на интересната книга „Разпра в работнишката партия“, 1901.